

BEVEZETÉS

Második, átdolgozott kiadás

Az Akadémiai Kiadó új szinonimaszótára felújítás, az 1978-ban, O. NAGY GÁBOR és RUZSICZKY ÉVA szerkesztésében megjelent *Magyar Szinonimaszótár* második, átdolgozott kiadása. Az átdolgozás főként a szócikkek szerkezetének világosabbá, tartalmának olvasmányosabbá tételére, illetőleg a szótár szinonimáit érintő szókészleti változásoknak az érzékeltetésére irányul.

A szerkezet áttekinthetőbb rendjét erősítjük azzal, hogy a szinonimákra vonatkozó általános, hagyományos információkat (minősítéseket, zárójeles jelentésárnyalatokat) a szinonimák előtt helyezzük el, de mögéjük tesszük (az esetenként megadott példákon kívül) a fogalomkörnek a címszóhoz képest tágabb vagy szűkebb voltára utaló információkat is. Így határozottabban elkülönül a szinonimák közötti különbségeket, árnyalatokat rögzítő, markáns jelentségjegyekkel megjelölt értelmezéseknek és az adott szinonimának az alá- vagy fölérendeltsége – a címszóhoz viszonyítva.

A szócikkek szerkezeti egységeinek *határát* vagy pontosvessző, vagy (az eddigi virgula helyett láthatóbb, feltűnőbb jelzésként) a (következő) jelentésszám jelzi. Egyértelműbbé tesszük a címszó végét és a szócikk kezdetét egy címszó utáni kettősponttal, ha a címszót egy minősítés vagy értelmezés nélküli szinonima követi (pl. **autonómia: önkormányzat**, ill. **balkon: →erkély**).

Az *olvasmányosabbá* tétel érdekében a rövidítések zömét kevés kivétellel (ill., pl., v., vö.) feloldjuk a szócikkekben.

A *szókészleti* változásokból alapvetően az alapszótár szinonimáit érintőket érzékelteti az új szótár. Nem volt tehát irányító szempont új címszavak vagy új szinonimák felvétele. Töröljük ellenben a nyelvhasználatból teljesen kiszorult szavakat (főként a szaknyelvek és a nyelvjárásiak köréből) és nagy számban módosítjuk a szótárban maradó megváltozott szókészleti helyzetét érzékeltető, a rétegváltásukra vagy szóhangulatukra, stílusértékükre utaló minősítéseket. Közismert tény, hogy a szinonimaszótárak az értelmező szótárak közvetlen rokonai, mert egyrészt a lehető leghamarabban kötődnek az adott nyelvállapothoz, a szinkroniához, másrészt a szókészlet állandó és gyors mozgása, változása szükségszerűen tükröződik a szinonim kapcsolatok hálózatának átrendeződésében is. Az 1978. évi szótár is csak *A magyar nyelv értelmező szótára* és a *Magyar értelmező kéziszótár* megjelenése után készülhetett el. Az új akadémiai *Magyar szinonimaszótár* az idézett elvet és gyakorlatot oly módon követi, hogy az első kiadású szótár szinonimáinak szókészleti státusát, a címszavak elevenségét, illetőleg a minősítések változatlan vagy megváltozott jellegét megvizsgálva a *Magyar értelmező kéziszótár* 2003. évi, második, átdolgozott kiadását, valamint egy gyorsan változó szócsoporthoz Kövess Zoltán *Magyar szlengszótárának* 2009. évi második, bővített és átdolgozott kiadását tekintette alapnak.

Az új változatban nem kap helyet az a *Szómutató*, amely „a szócikkekben található, de a szótárba címszóként föl nem vett szinonimákat tartalmazza”. Ennek az az oka, hogy a szótár elérhető on-line formában, tehát a szótárban szereplő bármelyik szó visszakereshető az elektronikus adatbázisban.

Az új kiadás egyrészt O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva munkájának nemcsak a felújítása, hanem érdemait megbecsülő felelevenítése is, másrészt ösztönzés arra a már sokáig nem halogatható tervre, amely minden eddiginél szorosabban kapcsolja össze egy értelmező szótárt és egy szinonimaszótárt, sajátos ikerszótárt alkotva.

Pusztai Ferenc

Budapest, 2010. február 5.

BEVEZETÉS

Első kiadás

A *Magyar Szinonimaszótár* (SzinSz.) útra bocsátásával nyelvtudományunk évszázados hiányt pótol. Tudvalevő: az első szinonimaszótárt a 18. század első negyedében, 1718-ban adták ki, francia nyelven (Gabriel Girard: *La Justesse de la langue française ou les Différentes significations des mots qui passent pour être synonymes*). Azóta különféle nyelveken, mindenekelőtt angol, francia, valamint német nyelven számos szinonimaszótár látott napvilágot. Népszerűségekre jellemző, hogy például Johann August Eberhardnak *Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache für alle, die sich in dieser Sprache richtig ausdrücken wollen* című munkája 1802-től 1910-ig nem kevesebb, mint tizenhét kiadást megért. Nálunk elsőként Finály Henrik vállalkozott a rokon értelmű szavakkal összefüggő fontosabb kérdések tisztázására, 1870-ben (Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez). Nem sokkal utána Bélteky Kálmán már a rokon értelmű szavak gyűjtését is szorgalmazta, a *Magyar Nyelvőr* 1886-i 15. kötetében (402–407. l.). Bélteky tisztában volt a feladat nagyságával: „az épület fölemelésére – írta – nem egy-két kéz, nem is egypár futó esztendő, hanem sokunknak egyesült tevékenysége s évek láncolata szükséges” (i. m. 402. l.). Éppen ezért nem állt elő délibábos tervekkel, ehelyett azt javasolta: „Adjunk annyit, a mennyit adhatunk; tisztázzuk, rendezzük azt, a mi jelen eszközeink segítségével rendezhető” (uo.). Ennek jegyében – miként előtte már mások, így például Szarvas Gábor, Thewrewk Emil vagy Bánóczy József is tették – a *Magyar Nyelvőr* lapjain több szinonim szócsoportot közzétett, s példáját mások is követték (az ide vonatkozó szakirodalmat l. Szathmári Istvánnak *A magyar stilsztika útja* című munkájában. 1961.). Ennek ellenére: amikor Z[olnai Gyula] és R[ézler Gyula] a *Magyar Nyelvőr* 1897. évi 26. kötetében a „*magyarozó, történeti, etimologikus és szinonim*” szótárnak elképzelt akadémiai nagyszótár (A *Magyar Nyelv Nagy Szótára*) munkálatainak tervét felvázolta, azt állapította meg, hogy a szinonimia terén „még igen kevés az előmunkálat” (502. l., vö. R. Hutás Magdolna: *Az Akadémiai Nagyszótár történetének vázlata [1898–1952]*. *Nyelvtudományi Közlemények* 75. 451. l.).

S a helyzet később sem változott meg lényegesen. Bár többen taglalták a rokon értelmű szavakat illető különféle kérdéseket, így Puhala Sándor (Rokonértelmű szók. 1904), Tolnai Vilmos (A rokonértelmű szavakról. *Magyar Nyelv* 4 [1908.]. 114–121. l.), Gombocz Zoltán (Jelentéstan. 1926. 43. l.; Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30 [1934.]. 1–7. l.), Végh József (Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. 1935.), s a különféle rokon értelmű szócsoportok gyűjtése is folytatódott, a magyar szinonimaszótár továbbra is, mindmáig váratott magára. Szerencsére egy más jellegű mű bizonyos fókig kitöltötte az űrt, s legalább részben pótolta a hiányt. 1907-ben napvilágot látott Póra Ferencnek A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve című munkája. Itt 800 fogalomköri csoportba foglalva találjuk a műbe fölvetett, de valójában igen gyakran nem rokon értelmű, csupán egy fogalomkörbe vonható harmincezernyi szót, szólást. Ilyenformán ez a maga nemében úttörő munka nem minősíthető szinonimaszótárnak. Mégis, még napjainkban is hasznos segédeszköz a szabatos fogalmazásra törekvő íróknak, fordítóknak, lektoroknak, tanároknak stb. Nem sokkal azután, hogy Póra műve elhagyta a nyomdát, Gárdonyi Géza látott hozzá a szinonim szavak szótárba foglalásához. De *Magyar Sinonim Szavak*, illetőleg *Magyar Szókülönböztető Szótár* címen tervezett munkája töredék maradt: az 1908. augusztus 16-tól 1910. július 28-ig írt, mintegy 150 lapos füzetecske mindössze 570 szót tartalmaz (a kézirat 1924-ben kikerült Amerikába, s csak a közelmúltban került haza, Egerbe; l. Bihari Józsefnek Amerikából került elő Gárdonyi kéziratot szótára címen írt beszámolóját a *Magyar Nemzet* 1976. augusztus 4-i számában).

Balassa László Garmada című munkája (1958.) pedig – bármilyen gazdag szóanyagot ölel fel is a maga nemében – csupán néhány rokon értelmű szócsoporthoz korlátozódik.

Szinonimaszótárt értelmező szótár alapján szokás szerkeszteni. 19. századi értelmező szótáraink (Czuczor Gergely–Fogarasi János: A Magyar Nyelv Szótára. I–VI. 1862–1874.; Ballagi Mór: A Magyar Nyelv Teljes Szótára. I–II. [1868–1873.]) századunk derekára elavultak. Így mai nyelvtudományunk már csak korszerű értelmező szótáraink, a Magyar Nyelv Értelmező Szótára (I–VII., szerk. Bárczi Géza és Országh László. 1959–1962.), valamint a Magyar Értelmező Kéziszótár (szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós. 1972.) megjelenése után keríthetett sort szinonimaszótár szerkesztésére. Még mielőtt a hétkötes értelmező szótár első kötete elhagyta a nyomdát, Köves Béla és O. Nagy Gábor tervezetet nyújtott be az MTA Szótári Bizottságának egy ötszáz rokon értelmű szócsoporthoz tartalmazó hézagpótló mű elkészítésére. A Bizottság 1958. április 28-án tartott ülésén pártolta a javaslatot, s erről értesítette is az érdekelteket, mégis, a *Magyar Szinonimaszótár* ügyében az első valóban lényeges előrelépésre csak 1961-ben került sor, amikor is az MTA Nyelvtudományi Intézetének vezetősége megbízást adott O. Nagy Gábornak egy egykötetes szinonimaszótár tervezetének kidolgozására, majd elkészítésére. O. Nagy Gábor ekkor egy harminc-harmincöt ezer címszót felölelő, száz-százhusz íves nagy szinonimaszótárt tervezett, s az elvi és szerkesztési kérdések tisztázása után egymaga látott neki a hatalmas munkának (vö. O. Nagy Gábor: A készülő Magyar Szinonimaszótárról. *Magyar Nyelv* 60 [1964.]. 16–31. l.; uő.: A lexémák funkciója és a rokonértelműség. *Uo.* 61 [1965.]. 312–322. l.; uő.: The function of lexemes and Synonymy. *The Bases of a Linguistically Oriented Dictionary of Synonyms. Acta Linguistica* 16 [1966.]. 29–42. l.; uő.: Milyen lesz a Magyar Szinonimaszótár? *Magyar Nyelvőr* 94 [1970.]. 1–15. l.) Közben egyéb fontos teendők is háruáltak rá, így nem lehetett remélni, hogy a tervezett nagy szinonimaszótár hamarosan az érdeklődők kezébe kerülhet. Ám a közvélemény egyre türelmetlenebbül várta és sürgette a megjelentetését. Így 1971 januárjában O. Nagy Gábor – eredeti tervét egyelőre feladva – afféle gyorssegélyként egy tíz-tizenegyezer címszós, harminc-negyven íves, úgynevezett kis szinonimaszótár szerkesztésére vállalkozott, azzal, hogy ennek megjelentetése után az eredetileg tervezett, de átmeneti időre félbehagyott nagy szinonimaszótárt is folytatja. Sajnos, 1973 májusában tragikus körülmények között hirtelenül bekövetkező halála megakadályozta terve megvalósításában. Nemcsak a nagy szinonimaszótár maradt torzóban, hanem ez időre a kis szinonimaszótárnak a *lefut* címszóiig elkészült nyers kézirat is gazdátlan maradt.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatósága 1973 augusztusában engem bízott meg a szótár munkálatainak folytatásával. A munka átvételekor a nagy szinonimaszótár folytatására a feltételek nem látszottak biztosítottak. Ugyanakkor a szinonimaszótár iránti érdeklődés egyre fokozódott, sőt elmondható: már-már valószínűtlenül nagy méreteket öltött. Ebben a helyzetben nem minősülhetett az igények kielégítésére elegendőnek az O. Nagy Gábor által is csak átmeneti megoldásnak szánt kis szinonimaszótár tető alá hozása. Így került sor a szótár lektorának, Juhász Józsefnek egyetértésével az O. Nagy Gábortól kidolgozott koncepció lényeges vonásainak megtartásával, pusztán a keretek kitágításával – az O. Nagy Gábor által tervezett nagy és kis szinonimaszótár helyett közbülső megoldásként – ennek a műfajában kéziszótár jellegű változatnak a kidolgozására. E munka során a kéziratnak O. Nagy Gábortól hátrahagyott része is jelentős mennyiségű címszóval, illetőleg szócikkkel gazdagodott. Ezenkívül a már kész szócikkek is teljesebbé váltak, egyfelől kb. háromezer rokon értelmű lexikai egység, másfelől számos értelmi különbségre, használati körre stb. vonatkozó utalás beiktatása révén. Végeredményben elmondható: a koncepciót O. Nagy Gábor dolgozta ki, s tőle maradt hátra a szótár törzsanyagának terjedeleme csaknem negyven százaléka is, első megfogalmazásban. Ugyanakkor – az említett kiegészítéseken kívül – rám hárult a még hátralevő szócikkek kidolgozása, a kézirat egységesítése, megszerkesztése és nyomdára való

előkészítése, ennek során a Juhász József által tett négy-négy és félezernyi észrevétel és javaslat felülbírálatra és értékesítésre, valamint a szótárhoz csatolt Szómutató összeállítása.

Amióta szinonimaszótárakat szerkesztenek, e szótárak szerkesztői, illetőleg a nyelvtudományak elméleti kérdésekkel foglalkozó művelői sokat fáradoztak a szinonimia mibenlétének földerítésén, egyértelmű meghatározásán. De teljesen egyértelmű és minden szempontból kielégítő álláspontot mindmáig nem sikerült kialakítani. E téren még az egyébként igen jelentős eredményeket felmutató modern jelentéstan sem hozott lényeges változást, annak ellenére sem, hogy nem egy figyelmet érdemlő kísérlet született a szinonimia lényegét érintő kérdések tisztázására (l. pl. Helmut Henne művét: *Semantik und Lexikographie. Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache*. Berlin–New York 1972.). Részben ezzel függ össze, hogy a különféle nyelveken eddig megjelent szinonimaszótárak mind a szinonima fogalmának értelmezésében, mind pedig fölépítésükben igen nagy eltéréseket mutatnak. Ha csak ez utóbbit nézzük: vannak szinonimaszótárak, amelyek a címszóhoz tartozó rokon értelmű szavaknak pusztán felsorakoztatására szorítkoznak. Mások, az úgynevezett magyarázó (diszkriminatív) szinonimaszótárak először kiemelik a szinonim szócsoport valamennyi tagjára érvényes, közös jegyeket, majd rámutatnak a szócsoport tagjainak sajátos vonásaira, azokra a különbségekre, amelyek a szócsoport tagjai és a szócsoport élén álló, címszóként szereplő szó közt mutatkoznak, jelentés, használati kör vagy stílárius érték szempontjából. A szinonim szócsoport tagjai közti különbségeket némely szinonimaszótár irodalmi vagy publicisztikai idézetekkel is megvilágítja. Máskor az idézetek és az egyéb példák a magyarázat szerepét töltik be, a megkülönböztető észrevételeket helyettesítik. Másfelől: a szinonimia kérdésében vallott felfogásából következően némely szinonimaszótár harminc-negyven, sőt még ennél is több ezernyi szócikket tartalmaz, más szinonimaszótárak ellenben jóval kevesebb (esetleg csak öt-hatezer) címszó köré csoportosítják a rokon értelmű szavakat/állandósult szókapcsolatokat.

A *Magyar Szinonimaszótár* kb. harmincezer rokon értelmű lexikai egységet tartalmaz, tizenkét és fél ezernyi címszó köré csoportosítva. A szótárba elsősorban azok a lexikai egységek kerültek bele rokon értelmű (szinonim) szóként/állandósult szókapcsolatként, amelyek jelentésük, közelebről fogalmi tartalmuk (szignifikátumuk) szempontjából közel állnak egymáshoz, csupán kismértékben, esetleg csak árnyalatnyilag különböznek vagy olykor nem is térnek el egymástól, és a közlésben, a kommunikáció folyamatában is hasonló szerepet töltenek be: azonos helyzetekben, ugyanazon szószerkezetben/szószerkezetekben, illetőleg ugyanazon szövegkörnyezetben használatosak. Mindazáltal: némely kivételes esetben a szótár gyakorlati használhatóságának előmozdítására – más szinonimaszótárak példáját követve (l. pl. P. Grebe–W. Müller: *Vergleichendes Synonymwörterbuch. Sinnverwandte Wörter und Wendungen. Der Große Duden Band 8*. 1964.) – a szinonimia körét kitágítottuk a szómező irányában (különös tekintettel némely állatnévre). Közelebről nézve: a *Magyar Szinonimaszótár* a hétköznapi és az egykötetes és az egykötetes értelmező szótár szóanyagára épül. Külön anyaggyűjtést csak Országh László: *Angol–Magyar Szótára és Bakos Ferenc: Idegen Szavak Szótára* és egy-két kisebb jelentőségű forrás alapján végeztünk.

Ami pedig a *Magyar Szinonimaszótár* jellegét illeti: ahol erre szükség van, a szótár a címszó és a mellette feltüntetett egy vagy több szinonima, illetőleg szinonimasor közt jelentés, közelebről fogalmi tartalom (szignifikátum) vagy használati kör terén megállapítható különbségre/különbségekre csúcsos zárójelbe (<...>) tett utalás formájában hívja fel a figyelmet, de csupán jelzésszerűen, esetleg csak a címszóként, illetőleg szinonimaként szereplő ige/igék leggyakoribb alanyának, tárgyának vagy határozójának feltüntetésével vagy melléknévek esetében annak a főnévnek a közlésével, amely mellett az illető melléknév sokszor szerepel jelzőként. Máskor példával világítja meg a szótár egy-egy szinonimának a címszóéval egyező vagy attól némileg eltérő használati körét. A címszó és szinonimája/szinonimái közti különbségek/különbségeknek a jelzett formában való érzékeltetése azt je-

lenti, hogy a *Magyar Szinonimaszótár* feltételezi a szavak jelentésének ismeretét, más szóval értelmező szótári szerepet nem kíván betölteni. Ugyanakkor jelentős újdonsága a *Magyar Szinonimaszótár*-nak az eddigi szinonimaszótárakhoz vagy legalábbis ezek zöméhez mérten az, hogy – mivel a több jelentésű (poliszém) szavak többnyire nem minden, hanem csak egyik vagy másik jelentésükben minősülnek egymással rokon értelműnek – a több jelentésű szavak mellett jelentéseik rendjében általában több szinonimát, illetőleg szinonimasort közöl. Ezeket a címszó különféle jelentéseihez tartozó szinonimákat, illetőleg szinonimasorokat technikai okból, főként a hellyel való takarékoság és a szinonimák ismétlésének elkerülése jegyében nem különítik el egymástól számok; ehelyett csúcsos zárójelbe tett utalások jelzik, hogy ez vagy az a szinonima, illetőleg szinonimasor melyik jelentésében csatlakozik rokon értelmű szóként/állandósult szókapcsolatként a címszóhoz.

Itt ragadom meg az alkalmat, hogy kifejezzem köszönetemet mindenekelőtt Juhász Józsefnek, aki lektori minőségében nagy segítségemre volt a szótár belső egységének kialakításában, amellet javaslaataival nagymértékben hozzájárult a szóanyag változatosabbá és teljesebbé tételéhez. De köszönetet kell mondanom Gölnicz Margitnak is, aki példamutató kitartással, nagy lelkesedéssel, fáradságot nem kímélve, igen lelkiismeretesen végezte a különféle technikai teendőket. Rajtuk kívül mindenkinek köszönöm, aki észrevételével, javaslatával, a különféle technikai részfeladatok elvégzésével vagy akár csak biztató, bátorító szóval is segítséget nyújtott – közvetlenül vagy közvetve – e sok balsorsot megért, várva várt mű megalkotásában, tető alá hozásában. Köztük külön köszönet illeti az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda dolgozóit, amiért oly készségesen vállalták még azt a többletmunkát és igen nagy erőfeszítést is, amit a szótár soron kívüli megjelentetése számukra jelentett.

Szakmai körökben már-már közhelynek számít, hogy teljes, tökéletes szótárt nem ismer a tudománytörténet. Kosztolányi Dezső ihletett szavai szerint pedig: „A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből” (Erős várunk a nyelv 156. l.). Ilyenformán tisztában vagyok vele: kivált ha tér és idő nem szabott volna határt, még sok rokon értelmű szóval/állandósult szókapcsolattal ki lehetett volna egészíteni a *Magyar Szinonimaszótár*-t, sokat lehetett volna rajta csiszolni, finomítani. Éppen ezért szívesen veszek és előre is köszönök minden észrevételt és kiegészítést.

Ruzsiczky Éva

Budapest, 1977. december 8.